

I. KRIZE ŘÍMSKÉ ŘÍŠE V POZDNÍM PRINCIPÁTU

1. ÚVOD

Po letech občanských nepokojů, které provázely poslední fázi republiky, zažil Řím poměrně dlouhé období stability díky politickým krokům, které na přelomu letopočtu podnikl jeho první občan, C. Iulius Caesar Octavianus, od r. 27 př. n. l. zvaný Augustus. Rozkvětu se dočkaly i provincie, jejichž obyvatelům se dostává zvýšené péče císařů počínaje především Claudiem (41–54 n. l.). Integrace provinciálů do římské společnosti je posilována udělováním občanství i podporou urbanizace (silniční síť, sjednocování městské samosprávy), členové provinciálních elit získávají s rostoucí tendencí přístup k nejvyšším státním i císařským úřadům. Přestože se nikdy nepodařilo úplně odložit tradiční národnostní předsudky, šíří se zvláště od přelomu 1. a 2. století n. l. myšlenky o univerzalitě římského občanství bez ohledu na regionální původ. V oslavné řeči na Řím řečníka 2. století n. l. Ailia Aristeida se můžeme setkat s představou římské říše jako jediného městského státu. Ukončení nadřazenosti Říma a Itálie v životě říše bylo vyjádřeno novým administrativním členěním za císaře Hadriana, který učinil z Itálie jednu z provincií bez zvláštních privilegií (což ovšem zase zrušil jeho nástupce Antoninus Pius). Vojensky podepřená *pax Romana* zajišťovala říši hospodářský rozkvět, který trval od počátku principátu prakticky až do doby Antonina Pia. Dařilo se Římu i provinciím, města byla vybavována veřejnými stavbami na náklady císaře i soukromníků, rostla kvalita i kvantita zemědělské produkce, a to nejen v tradičních zemědělských oblastech, jako byla severní Afrika, ale díky šíření nových znalostí, plodin a specializaci i v okrajových provinciích na severu. Adoptivní císařové dbali o nápravu výběru daní, které se již nějaký čas týkaly také občanů, a zdokonalili systém sociálního zabezpečení občanů formou tradičních pozemkových přídělů i tzv. alimentačního fondu na podporu dětí ze sociálně slabších rodin.

Krize vznikala postupně a šířila se rozdílně v různých částech říše i v různých oblastech veřejného života, její počátek je proto obtížné přesně časově zařadit. Tak si editoři druhého vydání cambridgeských dějin zvolili rok 193 a nástup severovské dynastie, zatímco pro historika Diona Cassia končí zlatý věk už smrtí Marka Aurelia r. 180. Tradičně se krize ztotožňuje s obdobím vojenských císařů (anarchie) začínajícím r. 235, zárodky a první projevy však můžeme sledovat o mnoho let dříve. Znamky krize se ve sféře sociální a právní objevují už před polovinou 2. století (prohloubení majetkových rozdílů uvnitř městské elity, zužování skupiny právně privilegovaných), i přesto ale zůstává věk Antoninů po celé 3. století v časech občanských béd zářivou vzpomínkou a nedostižným vzorem domněle šťastné vlády. Hospodářství zažívalo na některých územích rozkvět ještě na počátku 3. století za vlády Severovců a některé provincie, jako Afrika nebo Egypt, krizi odolávaly delší dobu díky tomu, že zůstávaly stranou hlavních útoků „barbarů“.

Od druhé poloviny 3. století můžeme výrazně spatřovat některé prvky signalizující rodící se **dominát**, jež se však objevují povětšinou již za vlády Severovců:¹

- posilování sakrálních rysů císařské vlády (Gallienova aureola;² Aurelianus, Probus, Carus a mince s titulem *dominus et deus*)
- experimenty se sdílením moci/decentralizací (Valerianus a Gallienus, Carus)³
- systém tvorby detašovaných hlavních měst (Trevír, Sirmium, Milán, Antiochie; nejvíce za Galliena a Cara) – Řím je tam, kde je císař, bez ohledu na senát a lid
- zbavování se zbytečných/neubránitelných území na okrajích říše
- silná mobilní armáda v poli s důrazem na jízdu (od Galliena)
- nejvyšší civilní/vojenské úřady přestávají být výsadou senátorů.

Podívejme se nyní na některé krizové jevy v jednotlivých sférách politického života říše.

2. KRIZE VLÁDY

Vojenská monarchie Severovců

Septimius Severus (193–211) se jako poslední císař principátu snažil vědomě vrátit k zlatému augustovskému období, a to jak v domácí, tak zahraniční politice. Jeho osoba je spjata s množstvím reform, které se významně dotkly především armády. Vláda severovské dynastie bývá v moderní literatuře nazývána vojenskou monarchií, neboť její moc se opírala především o vojsko. Podporou armády bylo podmíněno už vítězství Septimia Severa v občanské válce proti dvěma dalším protikandidátům, čímž se vytvořil poněkud nešťastný vzor pro budoucí nástupce. Co začal Augustus usazením části praetorianů v Římě a okolí, dokončil Severus trvalým usazením legionářské posádky na území Itálie⁴ a nadobro se rozešel s tradicí, která nedovolovala legii vkročit na půdu Itálie mimo výjimečný stav a povolený triumf vojevůdce. Po Severových reformách armády, kdy nechal zdvojit počty městských jednotek i jezdecké císařské stráže (*equites singulares Augusti*), měl císař napříště k dispozici pro osobní potřebu kolem 17 000 elitních vojáků.⁵ Takřka rodinný vztah mezi armádou a císařským domem zdůrazňoval i čestný titul *mater castrorum* udělený císařově manželce Iulii Domně.

1 Viz Cambridge Ancient History XII, 2nd Edition, str. 64.

2 Aureola je typická už pro Caracallou zavedený *antoninianus*.

3 Rozdělení říše se dvěma hlavními městy hrozilo už po smrti Septimia Severa, když se Caracallův bratr Geta hodlal usadit v Antiochii či Alexandrii; proto se i jeho zavraždění r. 212 spolu s *damnatio memoriae* dá vyložit jako opodstatněné v rámci zachování jednoty říše.

4 Jednalo se o jednu z nově sestavených legií, *legio II Parthica*, která si vybudovala tábor v Albanu (dn. Albano Laziale), nacházejícím se 25 km jižně od Říma.

5 Tj. deset kohort praetoriánů po 1000 mužích, 2000 *equites singulares* (nově ve dvou táborech), Druhou legii v Albanu. K tomu nutno přičíst ještě misenskou a ravenskou flotilu a městské kohorty a vigily, vázané povinnostmi přímo k Městu. K Severovým reformám viz např.: L. RISCHKAU, TH. TEWS. Die Veränderungen im römischen Militär unter den Severern. *Bürgerrecht und Krise. Die Constitutio Antoniniana 212 n. Chr. und ihre innenpolitischen Folgen. Begleitbuch zur Ausstellung im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, 20. September 2012 bis 1. Januar 2013* (Ed. B. Pferdehirt, M. Scholz). Mainz 2012. Str. 39–44.

Severus nabídl možnost společenského vzestupu prostým vojákům, a tím posílil rychle postupující integraci provinciálů. Ačkoliv se ideální legie měla skládat z římských občanů pocházejících z Itálie, v realitě tomu tak dávno nebylo, naopak, legie postavené z větší části z Italiků byly v této době raritou, neboť nebylo možné, aby armáda, která se od Augusta změnila na stálou, nebyla doplňována z místních zdrojů.⁶ V dobách nedostatku rekrutů byly legie doplňovány i „barbary“ z pomocných jednotek (auxilií), kterým bylo za tímto účelem uděleno občanství.⁷

V této době pozorujeme vznik nové vojenské aristokracie. Právo nosit zlatý prsten, který byl za principátu znakem povýšení svobodného občana do jezdeckého stavu,⁸ získali od Septimia Severa všichni centurioni (důstojníci) a *principales* (poddůstojníci) legií, čímž se zvyšoval politický vliv prostých vojáků, kteří pocházeli nejčastěji z romanizovaného východu a severní Afriky, ale i méně vyspělého Podunají. Proto mluvíme také o militarizaci již dříve byrokratizované administrativy, která dosahuje svého vrcholu za císaře Aureliana. Významným krokem pro stát v době neustálých válečných kampaní bylo povolení sňatků legionářů, kteří do té doby oficiálně nesměli uzavřít řádné manželství (*matrimonium iustum*) s právními následky.⁹ Bylo v zájmu císařů, kteří v době po vymření Severovců spoléhali téměř výhradně na podporu ozbrojených sil, aby zajistili, že vojenské povolání bude disponovat značnými výhodami. Vedle možnosti kariéerního postupu se cenila různá finanční, daňová i právní privilegia. Rostl žold i výše odměny po propuštění:¹⁰ Severus byl prvním císařem po Domitianovi, který žold zvýšil.¹¹ S jednotlivými císaři se měnila výše jednorázových mimořádných odměn (*donativum*), které vojáci získávali při zvláštních příležitostech (nástup nového císaře, triumf apod.). Vzhledem k neustálým změnám panovníků se ve 3. století logicky zvyšoval finanční potenciál armádních složek. Není proto divu, že si (v této době zatím dobrovolně) synové vojáků často volili stejné povolání jako jejich otcové, což bylo výhodné i pro stát, neboť mu to zajišťovalo neustálý přísun rekrutů. Bylo zvykem, že se veteráni po propuštění usazovali blízko místa služby, a díky právu na založení rodiny se pak z těchto vysloužilců tvořila horní vrstva městských sídel, která se formovala nově nebo z bývalých osad budovaných jako zázemí táborů legií a pomocných vojsk. Hospodářské zázemí, které zajišťovalo především produkci pro potřeby armády, přispívalo

6 Navíc od Hadriana se v souvislosti s dalším opevňováním hranic minimalizovaly přesuny legií mezi stanovišti, a legie tak byly stále více spojovány s konkrétními oblastmi.

7 Legie se skládaly výhradně z občanů, ale služba občanů v pomocných oddílech vyloučena nebyla.

8 Do 3. století to platilo i pro propuštěnce.

9 Herodian. III 8, 5. O zákazu vstupovat do manželství, který měl vojákům dát Augustus, se dnes často pochybuje. Nedávno se proto objevila nová interpretace cit. místa z Héródiana, že Severus vojákům nepovolil manželství, ale pouze jim oficiálně dovolil žít se svými ženami mimo vojenský tábor, ať už manželství uzavřeli nebo ne: W. ECK. Septimius Severus und die Soldaten. Das Problem der Soldatenehe und ein neues Auxiliardiplom. In *omni historia curiosus. Studien zur Geschichte von der Antike bis zur Neuzeit (Festschrift H. Schneider)* (Ed. B. Onken, D. Rohde). Wiesbaden 2011. Str. 63–77 (srov. i Y. Le BOHEC. Die römische Armee. Von Augustus zu Konstantin d. Gr. Stuttgart 1993. Str. 219).

10 Za Caracally činila 5000 denárů a náležel k ní neodmyslitelný přiděl půdy.

11 Za jeho syna Caracally vzrostl až na 900 denárů, Maximinus Thrax, první voják na trůně, jej zvýšil dokonce na 1800 denárů, k čemuž je však třeba připočítat míru inflace.

výrazně k rozvoji řemeslné výroby a hospodářství i v okrajových provinciích na severu říše. Rozkvětu těchto provincií, jako byla například podunajská Pannonie, ještě ve druhé polovině 2. a na začátku 3. století dlouhodobě využívali obchodníci, kteří sem přicházeli z východu a usazovali se ve zdejších městech, kde pak vzhledem ke své movitosti vstupovali do dekurionského stavu.

Velký důraz na zabezpečení dostatečného množství bojeschopných sil s sebou nesl také různá negativa. Nechvalně proslulou se stala práce Severových policejních agentů zvaných *frumentarii*, *stationarii* nebo *colletiones*, jejichž činnost, pokračující nadále ve 3. století, spočívala na jedné straně ve vyhledávání zločinců v soukromých domech ve městech i na venkově (viz dále tendenci potlačovat zločin úřední mocí), jednak měla zabezpečit přísun rekrutů do vojska a rekvírování potřeb pro armádu (dopravní prostředky, zásoby apod.). Kromě náplně činnosti budila nevoli jejich pověstná úplatnost.

3. PROMĚNA VOJSKA VE 3. STOLETÍ

Podle některých historiků znamenal konec vlády severovské dynastie v roce 235 přechod k období pozdní antiky.¹² V poslední době však převládá názor, že severovské reformy ještě nezničily vojenský a administrativní systém budovaný od počátků principátu za Augusta, naopak přispěly k jeho závěrečnému vývoji. Skutečný přelom znamenala až doba kolem roku 260, tedy doba vlády císaře Galliena, jehož vojenské reformy položily základ pozdně antické armády. Tehdy dochází k toleranci křesťanství státem *de facto* (je povoleno shromažďování k modlitbám, uznáno právo církvi, respektive biskupů vlastnit majetek), armáda starého typu, o níž se opírali Severovci, je v rozkladu.

Gallienus dával ve velení vojska v rámci zvýšení efektivity přednost jezdcům, což byl jeden z důvodů, proč k němu senátoři neměli kladný postoj. Po jeho reformních ediktech legiím napříště neměli velet senátorští *legati*, ale upřednostňováni byli *praefecti*, bývalí profesionální důstojníci (centurioni první třídy – *primi pili*), povýšení do jezdeckého stavu.¹³

Už v době válek Marka Aurelia musíme hledat původ výrazného početního oslabení pozdně antických legií. V této době je namísto složitých přesunů celých legií dáována přednost efektivnějšímu nasazení menších detašovaných oddílů, které však zachovávaly vnitřní organizaci, a tím i způsob boje velké legie. Jejich odznakem nebyl tradiční orel, ale prapor (*vexillum*), odtud název *vexillationes*. Podle moderních badatelů se právě zde ukazuje, že legie byla vždy spíše administrativní než taktickou jednotkou. Vexilace během takřka neustálých bojů během 3. století převážily; dostávaly se často velmi daleko od mateřské

12 Jako další mezník ještě v rámci dějin jednotné římské říše se jmenoval rok 284 (nástup Diocletiana), 312 (Constantinova konverze) nebo 324 (porážka Licinia, Constantinus samostatným vládařem, krátce nato založení Konstantinopole). Rok 324 byl kvůli spojitosti s Konstantinopolí převzat autory Cambridge Medieval History jako začátek středověku.

13 Už Septimius Severus postavil do čela tří nově zřízených parthských legií praefekty namísto senátorů. Zde to bylo asi způsobeno tím, že legie byly nejspíš sestavovány v době před definitivním rozhodnutím občanských válek, kdy si císař nebyl jistý, kterým senátorům důvěřovat.

legie, takže se postupně osamostatnily a začaly operovat nezávisle na ní. Vexilace dosahovaly počtem buď 500 (*quingenaria*), nebo 1000 (*milliaria*) mužů, tj. jedné nebo dvou kohort. Tyto počty se pak staly základem pro početnost pozdních legií.

Gallienus dal podnět ke vzniku mobilního polního vojska, nevázaného na konkrétní provincii. Tyto taktické jednotky byly složeny z vybraných pěších a zejména jízdních oddílů a jejich název, *comitatus*, je odvozen od funkce, kterou se lišily od zbytku armády určené k ochraně hranic: měly doprovázet (*comitare*) císaře, který jim také sám velel, a mohl je tak snadno nasadit jako posilu téměř na jakémkoliv ohroženém místě. Během 3. století dochází rovněž k prvnímu skutečnému vydělení zvláštních oddílů elitních legionářů, jako byli například *lanciarii* („bojovníci s oštěpy“), a k profilování zasloužilých důstojníků z komitátu jako vybraných císařových osobních strážců (*protectores*).¹⁴ Na Gallienovo posilování jezdeckva navázal Aurelianus zřízením pomocných jednotek z germánských Vandalů, Iuthungů, Alamanů a dalších a posílením plně obrněné těžké jízdy, tzv. *equites cataphractarii*, budované podle perského vzoru, kterou poprvé použil císař Claudius II. proti Gótům u Naissu. Občanská armáda je v této době dávnou minulostí, občané místo služby raději platí *aurum tironicum*, částku, za niž jsou najímáni žoldnéři, mnohdy z národů tradičně považovaných za méně civilizované (Thrákové, Illyrové, Arabi, Germáni, Sarmati aj.). Jak poznamenává Rostovtzeff,¹⁵ z armády římské říše se stala armáda římského císaře.

4. CÍSAŘSKÁ MOC

Dalo by se říci, že císařové směřují k absolutismu, zatímco císařská moc degraduje a stává se labilní.¹⁶ Vzestupnou tendenci lze sledovat u tzv. aklamačních císařských titulů,¹⁷ které se ve 3. století objevují často na nápisech na milnících (zde zejména ve východních částech říše a v Africe). Tyto tituly sice tvoří součást císařského jména jako čestná označení, nemají však právní funkci.¹⁸ K výraznému obohacení císařské titulatury dochází za Septimia Severa, avšak tento navazuje již na Marka Aurelia a jeho syna Commoda, za jejichž vlády došlo také k ustálení úřednické titulatury. Postupný průnik titulů jako *Invictus*, *Felix*, *Pius* (či gramaticky nesprávně tvořený superlativ *Piissimus*), udělovaných na počest císařových vynikajících vlastností a vojenských úspěchů, do císařské titulatury bývá považován za známku změny koncepce císařství a vztahu císaře k obyvatelům říše. Princips, první občan státu, se nad ostatní občany výrazně vyvyšuje, občané mu projevují úctu jako sobě nadřazenému, pronášejí sliby (*vota*) za jeho „věčnost“ – už Septimius Severus dává tomuto pojmu jasně dynastický význam (úctu je nutno projevovat nejen císaři,

14 K organizaci, složení a vzhledu římského vojska v období krize viz stručně R. COWAN. Římští legionáři od Marka Aurelia po Diokleciána. Brno 2009 (tam i další literatura).

15 M. ROSTOVITZEFF. The Social and Economic History of the Roman Empire. Oxford 1926. Str. 414.

16 Jen v roce 238 („rok šesti císařů“) zemřelo násilnou smrtí pět vládců.

17 K titulatuře viz např. H. U. INSTINSKY. Kaiser und Ewigkeit. *Hermes* 77, 1942, str. 313–355.

18 Narozdíl od titulů jako *Imperator* nebo *consul*, *proconsul*, *pontifex maximus* a snad i *pater patriae* (Augustus ho přijal na základě konsensu občanů).

ale i jeho synům a manželce), myšlenka se šíří i za Gordiana III. Je však nutné rozlišovat, jestli se tituluje císař sám nebo mu titul propůjčuje někdo jiný (senát, lid, provinciální správci). Za císaře Aureliana se poprvé na nápisech objevuje titul *Perpetuus* (Věčný). Aurelianus se snažil i o svého způsobu monotheismus zavedením jednotného kultu pro všechny obyvatele říše, jímž se mělo stát všemocné neporazitelné sluneční božstvo, císařův ochránce *Sol Invictus Comes*. U císařů Aureliana, Proba i Cara máme doloženy mince s titulem *dominus et deus*, což poukazuje na směřování tehdejší vlády, jíž měla být vojenská autokracie legitimizovaná božským posvěcením. Císař se nepochybně odvolával na posvátnost své osoby, není ale zcela jisté, že se chtěl také sám považovat za boha.¹⁹ Zdůrazňování tohoto faktoru ve 3. století souviselo zajisté s krizí vlády, císařové se mohli domnívat, že se takto lépe ochrání před atentáty. Obecně můžeme poukázat na aktivní roli druhé strany (zejména senátu) při ochraně majestátu císaře, jak svědčí ještě Q. Aurelius Symmachus: „Senát právem stíhá ty, kteří kladou svou moc nad slávu panovníka, a naším úkolem je být na stráži v zájmu vaší šlechtnosti.“²⁰

Vojenští císařové a vnější ohrožení říše

K projevům krize vlády můžeme počítat už období po zavraždění Severova syna M. Aurelia Severa Antonina zvaného **Caracalla** (samostatně vládl 211–217), kdy se nejprve moci chopil strůjce vraždy, *praefectus praetorio* M. Opellius²¹ Severus **Macrinus** (217–218), který se stal prvním jezdcem na trůně, a signalizoval tak počátek nové éry rozkvětu jezdeckého stavu ve 3. století. Také císařové Maximinus Thrax, Philippus Arabs, Claudius II., Aurelianus, Probus a Carus pocházeli z jezdeckta. 3. století je považováno za „zlatý věk“ jezdeckého stavu, který se projevuje i rostoucím počtem jezdeckých úřadů, prokuratur, souvisejícím s rostoucím zájmem o ně.²² Vzestup jezdců souvisí i se vznikem vojenské aristokracie a je pro ně charakteristické, že pocházejí často z nízkých vojenských vrstev na okrajích říše (např. Pannonie, Horní Moesie). Narozdíl od dřívějšíka už nemají zájem o vstup do senátorského stavu, vmísit se mezi rodovou aristokracii přestává být atraktivní. Příkladem jdou sami císaři 3. století, pocházející začasté z nízkých vrstev, z periferních oblastí říše. Macrinus a Aemilianus byli například Maurové, Elagabalus a Alexander Severus pocházeli ze Sýrie, otec a syn Gordianové nejspíš z Kappadokie, Philippus z římské Arábie; mnozí měli své kořeny v Podunají, kde se nacházela tradičně silná a kvalitní armáda (Maximinus, Decius, všichni čtyři první august-

19 Aurelianus o sobě prohlašoval, že je bohy vyvolený. U jeho mincí se někdy popírá oficiální autorita a nápisy se přičítají servilnosti pracovníků mincoven. Ani u Domitiana, jenž titul *dominus et deus* používal jako první, není jasné, jaký podíl na jeho zavedení měl císař a jaký jeho okolí.

20 *Merito illos senatus insequitur, qui potentiam suam famae principis praetulerunt. Noster autem labor pro clementia vestra ducit excubias* (rel. 3,2). Překlad J. Buriana převzat z J. BURIAN. Zánik antiky. Praha 1972. Str. 68.

21 Jiná varianta jména Ofellius.

22 Zatímco za Augusta se uvádí pouhých 25, za Traiana už 80, za Marka Aurelia 127, za Septimia Severa 174 a za Philippa Araba 182 (viz k tomu G. ALFÖLDY. Römische Sozialgeschichte. 2. vyd. Wiesbaden 1976. Str. 146–9).

ové a caesarové dominátu Diocletianus, Maximianus, Constantius Chlorus a Galerius). Podle svého původu v této oblasti dostala jméno skupina posledních císařů principátu, tzv. illyřtí císařové (Claudius II., Aurelianus, Tacitus, Probus, Carus,²³ Numerianus, Carinus), jejichž snahy o vnější konsolidaci říše mařila častá spiknutí důstojnických klik.

Zároveň s růstem významu jezdců dochází k odpolitizování senátorů, kteří se nehodí pro nový typ obranných válek, jaké se vedou od Marka Aurelia. Mocnými vojenskými činiteli i vysokými císařskými úředníky se stávají jezdci, mezi nimiž figurují důstojníci z povolání i právníci (viz praetoriánští prefekti Papinianus, Ulpianus nebo Paulus), což je odrazem nových společenských měřítek. Rod se cení méně, o to více významu má politická loajalita, právní vzdělání a vojenské zásluhy a zkušenosti. Dochází tak vlastně k vytvoření nového společenského modelu, navazujícího na předchozí vývoj. Počet senátorů z provincií sice také roste, ale senát si stále zachovává svůj tradiční konzervativní postoj, který sdílí jeho příslušníci univerzálně v celé říši.

Nízký původ nové elity však neznamená její „barbarizaci“, vždyť mnoho jejích příslušníků pochází z romanizovaných provincií. A právě u méně vzdělaných osob důstojníků mnohdy pozorujeme nejsilněji touhu po ztotožnění se s římskými ideály, neboť tito se sami považovali za dědice římských hodnot. Výrazně se tato tendence projevovala například v provincii Pannonii, jak o tom svědčí panegyrik²⁴ na císaře Maximiana k výročí narozenin města Říma roku 289: „Kdo by pochyboval, že již po mnoho století od doby, kdy Herkulova síla přispěla římskému národu, je vládkyní národů díky své starobylé slávě Itálie, ovšem Panonie díky své zmužilosti?“²⁵

Po Macrinově uzurpaci se jasně ukázalo, jak mocné přízni armády se severovská dynastie těšila a zároveň jak vzrostla moc vojska. Armáda nebyla ochotna akceptovat uchazeče, který nebyl spřízněný se Severovci a který byl milý senátu. Po smrti Severovy manželky, Syřanky Iulie Domny, přešla přízeň a zároveň moc na její příbuzné, sestru Iulii Maesu, její dcery Iulii Soemias a Iulii Mamaeu a jejich syny Bassiany. Starší z nich, přezdívaný **Elagabalus**,²⁶ jehož vojáci zvolili jako údajného nelegitimního Caracallova syna po zavraždění Macrina a jeho syna Diadumeniana, se zařadil do linie císařů hodnocených jednoznačně negativně, druhý, zkráceně nazývaný **Alexander Severus**,²⁷ byl naopak oslavován jako původce návratu k dokonalému věku Antoninů. Ve skutečnosti se za jejich vlády projevují výrazně známky hluboké krize. Oba jsou fakticky závislí na dvou mocenských činitelích, kterými jsou jednak armáda, jednak vlivné Syřanky (babička a obě matky). Hospodářství

23 Ten ale vzešel z Narbonské Gallie.

24 K panegyrikům viz Latin Panegyric. Ed. R. Rees. Oxford 2012.

25 *Quis enim dubitat quin multis iam saeculis, ex quo vires illius [Herculis] ad Romanum nomen accesserint, Italia quidem sit gentium domina gloriae vetustate, sed Pannonia virtute? (Paneg. 2,2,2)*

26 Pocházel z rodu kněží boha Elah-Gabala, ochránce města Emesy, ztotožněného s univerzálním slunečním božstvem (odtud nesprávný tvar císařova jména Heliogabalus). Jméno pochází snad z arabského Illáhu-džabal, Bůh hory, případně se jedná o složeninu se syrským slovem Baal (Pán). Oficiální jméno císaře znělo M. Aurelius Antoninus. Jméno matky (Soemia) prozrazuje arabský původ, jak bylo u Elagabalových velekněží a velekněžek obvyklé.

27 M. Aurelius Severus Alexander.

státu se nacházelo v úpadku, a třebaže šlo o období relativního míru, říše trpěla. Kupodivu se ale Elagabalovy výstřednosti, které vyčerpávaly státní pokladnu, z dlouhodobého hlediska nejeví jako ten nejzhoršující činitel. Problémem byl sílící tlak sousedních národů, jemuž bylo nutno vzdorovat početnou armádou, kterou bylo třeba nějak zajistit. Obyvatelstvo tak bylo systematicky utlačováno množstvím povinností a nucených prací, zatímco se zvyšovalo množství neobdělávané půdy. Problémem byla odpovědnost městských rad za přepravu vojska a zásob i vymáhání rekvizic císařskými úředníky mezi prostým obyvatelstvem vesnic a měst včetně ubytování vojska.

Elagabalova vláda (218–222) působí dojemem nestability režimu, rozpadu tradičních hodnot a úpadku autority státu. Elagabalus se odklonil od náboženství předků propagací orientálního kultu s jeho neřímskými zvyky (orientální oděv, obřízka, zákaz vepřového masa) a pokusil se i o prosazení orientálního modelu konsekrování císařské moci. Negativní ohlas vyvolalo přijetí titulu slunečního kněze („nejmocnější kněz neporazitelného Sola“)²⁸ do císařské titulatury před titul pontifika maxima. Orientální kultury neměly v Římě nikdy dobrou pověst a jejich vyznávání bylo spojováno se zvráceností, což vysvětluje množství pověstí o císařových výstřelcích.

Přílišný vliv žen na císařském dvoře se projevil nejen tehdy, když babička Maesa napomohla svržení jednoho vnuka²⁹ a nástupu druhého, Elagabalova bratrance Severa Alexandra, ale zejména za Alexandrový vlády. Prameny chválí jeho spolupráci se senátem a zájem o soudnictví (který máme potvrzený i nápisně), ovšem ve skutečnosti se jednalo spíše o prázdné úlitby tradici, jimiž se zakrývala slabost vlády. Nemůžeme ani věřit pramenům, že by senátu byla ponechána reálná moc. Císař byl mladý (nastoupil ve 13 letech jako dosud nejmladší panovník) a zůstal zcela ve vleku obou žen, Maesy (zemř. asi 226) a Mamaey, jak dokazují i přemrštěné tituly a pocty, kterých se jim dostávalo.³⁰

Režim však ztroskotat na armádě. V době, kdy říše potřebovala silné vedení proti vnějšímu nepříteli, Alexander zklamal, nedokázal vyřešit vztah s vojskem, který nechal dovést až do bodu krize. Třebaže se od císaře očekávalo, že se vyzná ve vojenství, Alexander si nedokázal vojsko získat ani úspěšným tažením, ani štědrostí. Příliš mu nepomáhal ani senát, jenž se marně snažil prosadit snížení nákladů na armádu. Už Elagabalus a jeho matka byli zavražděni vzbouřenými vojáky, nyní se navíc projevovaly následky špatné kázně ve Městě³¹ i v provinciích, zvláště na východě, kde se množily dezerce.

28 *sacerdos amplissimus invicti Solis Elagabali* (např. ILS 473, 475).

29 Podle Historie Augusty, která si v podobných detailech libuje, byl císař zavražděn na latríně, kam utekl před vrahy (*Hist. Aug. Heliog.* 17,1).

30 Z Nového Karthága pochází věnovací nápis pro Iulii Mamaeu jako „matku našeho nejsvětějšího pána... a tábora a senátu a vlasti a celého lidského rodu“ (*matri domini nostri sanctissimi... et castrorum et senatus et patriae et universi generis humani*; ILS 485).

31 Praetoriáni tři dny bojovali s římským lidem (boj skončil zapálením několika částí města) a r. 223 zabili svého velitele Ulpiana, přestože hledal záštitu v paláci u císaře a jeho matky. Jeho vrah nebyl vydán, naopak, garda si vynutila jeho jmenování praefektem Egypta (teprve potom byl přesunut na Kýpr a popraven). Praetoriáni také vyžadovali demisi historika Diona Cassia, jenž jako správce Pannonie Superior chtěl zavést tvrdou kázeň a když získal konsulat na r. 229, musel ho ze strachu o jeho život Alexander požádat, aby úřad zastával mimo Řím.

Alexandrovská propaganda záměrně tvořila kontrastní obraz k Elagabalovi, takže se v mnohém podobá obrazu Vespasianovy restaurace po letech Neronova panování a občanské válce i Nervovy vlády po Domitianovi. K Alexandrově pověsti spravedlivého a tolerantního císaře přidala tradice zkazku o tom, jak měl v lararii uchovávat obraz Abrahama i Krista.³² Nutno ale přiznat, že ve srovnání s předchozí dobou tlaku „barbarů“ na hranicích, střídání slabých císařů a občanských rozbrojů Alexandrova vláda přinesla jisté uklidnění. Alexandrovi poradci se snažili zmírnit tlak na obyvatele říše částečným odpuštěním některých daní, které byly vymáhány za Elagabala (zvl. tzv. *aurum coronarium*), udělováním privilegií a úlev vyšším vrstvám i městům.

K vnitřní krizi se přidala problematická zahraničně politická situace. Na východě se roku 224 vynořil nový nebezpečný soupeř, **Sásánovská** neboli **Novoperská říše**, jejíž zakladatel **Ardašír I.** ukončil éru arsakovské Parthie a přihlásil se k odkazu achajmenovských vládců a myšlence ovládnutí původního perského území dobytého Alexandrem Velikým. Nízká morálka římského vojska se projevila i v této souvislosti, část Římanů v Mezopotámii přeběhla k Ardaširovi a jeho vliv bývá hledán i u zavraždění mezopotamského správce vojáky. Boje s Novoperskou říší začaly za Ardašira, pokračovaly za jeho syna Šápúra a vedly se dále, prakticky nepřetržitě až do pozdní antiky. Za Alexandra zavládla patová situace, kdy Peršané nevyužili nerozhodného střetnutí ani císařovy slabosti.

Druhým velkým nepřítelem zůstávaly germánské kmeny. Za Alexandra to byli Alamani, kteří zaútočili na Rýnu u Mohuče. Alexander situaci podcenil, místo boje se rozhodl pro politiku podplácení a zasévání neshod mezi Germány, a když vpadli na římské území další Germáni od Dunaje, popudil si definitivně legionáře, kteří mu zazlívali, že nechává v ohrožení jejich rodiny. Nejbližší pannonské legie proto r. 235 provolaly císařem v pořadí druhého jezdce, C. Iulia Vera Maximina. Alexander i Mamaea byli zavražděni. Maximinus pocházel z chudých poměrů, občanství získal až za vojenskou službu a v době nástupu na trůn vykonával funkci cvičitele nováčků. S vládou tohoto císaře, zvaného pro údajný „barbarský“ původ také **Maximinus Thrax**, končí severovská dynastie a začíná období vojenských císařů či vojenské anarchie. Maximinus (235–238) byl první skutečně vojenský císař, který bojoval po boku svých vojáků a který neměl, a asi ani nikdy nežádal, souhlas senátu. Do Říma nikdy nepřišel, soustředil se na vojenské kampaně na Rýnu a Dunaji (porazil Alamany) a nakonec byl zavražděn vojáky. Za jeho vlády se v souvislosti s rostoucími potřebami armády vyhrtilo vymáhání povinných dodávek a prací, čímž se pak inspirovali i jeho nástupci. Pro zajištění císařského titulu zvolil nesmlouvavý postoj vůči nepřítelům; pověstné byly jeho konfiskace, jimiž se snažil zajistit financování armády, již nezbytně potřeboval proti „barbarům“, proto mu přízeň nezajistily ani úspěchy na tomto poli. Jeho ukrutnost spočívala v tom, že se narozdíl od typicky špatných císařů principátu ve vraždění neomezoval na vládnoucí třídu v Římě.

Pro dobu anarchie je typické, že si různé části vojska na různých místech provolávají císaře podle své vůle, a to i několik v jednom roce. Chybí proto čas na správu říše, ubývá

32 *Hist. Aug. Alex.* 29,2.

populace, přičemž zároveň roste „barbarské“ nebezpečí. Z toho důvodu je dobře přijímán každý císař nebo uzurpátor, který „barbary“ zastaví.

Senát se občas vzepřel nadvládě armády a zvolil si vlastní císaře. Tak proti Maximinovi senát potvrdil titul správci Afriky Proconsularis M. Antoniu Gordianovi a jeho synovi, kteří byli císaři svoláni po vzpouře místních obyvatel proti útlaku Maximinova režimu (vládli od března do dubna 238 jako **Gordianus I.** a **Gordianus II.**). Po jejich brzké smrti si zvolil ze svého středu M. Clodia **Pupiena Maxima** a D. Caelia Calvina **Balbina** (duben–červen 238), jejichž úkolem bylo organizovat obranu Itálie proti Maximinovi. Maximinus se Itálie sice nezmocnil, ale Maximus a Balbinus padli za oběť praetoriánům. Vláda pak byla předána jejich kolegovi, třináctiletému vnukovi Gordiana I. **Gordianovi III.** (238–244). Za jeho vlády se znovu rozhořely boje s Persií, neboť r. 241 vystřídal Ardašira neméně bojovný Šápúr I., jenž na trůně vydržel až do roku 272. V nich se Římanům podařilo získat zpět Šápúrem dobytou Mezopotámii a Osrhoenu díky vítězné bitvě u **Rhesainy r. 242**, kterou vybojoval schopný praetoriánský prefekt Timesitheus, jenž ale krátce nato zemřel. Gordianus r. 244 nejspíš padl v pokračujících bojích, ač se spekulovalo i o podílu nového *praefekta praetorio* M. Iulia **Philippa**, zvaného podle jeho původu **Arabs**, jenž se stal Gordianovým nástupcem (244–249). Philippus, jenž r. 248 oslavil 1000 let od založení Říma, se dal honosně titulovat *Parthicus Maximus* a *Persicus Maximus*, přestože s Peršany uzavřel mír, v němž se zavázal k zaplacení ohromného tributu.³³ Prameny je však prezentován spíše v pozitivním světle, jako jednomu z mála císařů té doby mu totiž záleželo na postoji senátu; jeho tolerantní přístup ke křesťanství si některé prameny dokonce vyložily tak, že křesťanem byl.³⁴

3. století je dobou velkých invazí Gótů, k nimž se přidávaly další kmeny ze Zadunají, jako Karpové nebo Sarmati, společně nebo zvlášť překračovali Dunaj a napadali sousedící provincie Moesii, Thrákie a Dákie. Gótové prodělali v polovině 3. století vývojový pokrok a jejich nájezdy se stávaly stále nebezpečnějšími, neboť se nově pustili i na moře a začali používat obléhací stroje. Vpád Karpů postihl říši roku 238 a porazit se je podařilo až roku 244 právě Philippovi. Tehdy však také začínají poslední boje Říma o provincii Dákie.

Philippova vláda skončila násilně, v bitvě u Verony proti vojevůdci Deciovi,³⁵ jenž byl k přijetí císařského titulu přinucen legiemi na Dunaji, kam byl poslán potlačit jinou uzurpaci. C. Messius Quintus Traianus **Decius** (249–251) byl Philippovým opakem, co se týče postoje ke křesťanům. **R. 249/250** zahájil první celoplošné pronásledování (trvající do r. 251) poté, co zjistil, že mnozí křesťané ohrožují blaho státu tím, že bojkotují účast na nařízených všeobecných prosebných obětech (*supplicatio*). Je příznačné, že pohanská historiografie vyzdvihuje Decia na úkor Philippa. Decius naznačil směřování své zahraniční politiky už přijetím jména císaře Traiana, jenž se proslavil výboji na Dunaji, a svou krátkou vládu strávil převážně boji s Góty, kteří nejdřív využili mocenských aspirací velitele Priska a následkem jeho zrady vyplnili hlavní město Thrákie Philippopolis. Decius

33 Zdá se, že šlo spíše o jednorázové výkupné než o pravidelný tribut (srov. Th. PEKÁRY. Le „tribut“ aux Perses et les finances de Philippe l'Arabe. *Syria* 38, 3–4, 1961, str. 275–83).

34 Tuto informaci uvádí např. Hieronymus, Paulus Orosius, Cassiodorus, Jordanes nebo Isidorus ze Sevilly.

35 Philippův syn, v té době augustus, byl následně zavražděn praetoriány ve věku pouhých 11 let.

utrpěl r. 250 drtivou porážku od gótského náčelníka Knivy a následně padl na další kampani u **Abrittu** i se synem **Herenniem Etruskem (Decius Mladší)**, svým spoluvládce, a stal se tak prvním římským císařem, jenž byl zabit v boji s nepřítelem. Jeho nástupcem byl zvolen z vůle dunajské armády C. Vibius **Trebonianus Gallus (251–253)**, senátorský správce Moesie, v Římě však byl uznán Decius mladší syn C. Valens **Hostilianus Messius Quintus (251)**, jehož pro klid říše Gallus adoptoval. Hostilianus jako první císař po 40 letech zemřel přirozenou smrtí (ve 13 letech na mor). Gallus byl i kvůli moru, který vypukl v dunajských provinciích, nucen koupit si od Gótů mír. Král Šápúr navíc pod záminkou, že si Římané neprávem nárokují Arménii (přijali jím vyhnaného nezletilého krále Tiridata II.), obnovil válku a r. 252 porazil obrovskou římskou armádu u **Barbalissu**, načež obsadil hlavní syrské město Antiochii (znovu r. 256). Život Galla i jeho syna a druhého spoluvládce C. Vibia Afinia Galla Veldumnia **Volusiana (251–253)** skončil opět následkem provolání úspěšného vojevůdce, tentokrát se jednalo o M. Aemilia **Aemiliana (253)**, který porazil Góty. Aemilianus byl vzápětí zavražděn druhým Gallovým vojevůdce, Valerianem, jenž začal vládnout společně se svým synem Gallienem. P. Licinius **Valerianus (253–260)** patřil mezi pronásledovatele křesťanů. Měl pátrat po údajném velkém majetku církve, a proto vydal v l. 257–9 edikty, v nichž zakázal konat bohoslužby a nařizoval obcím odevzdat pohřebiště (katakomy), která získaly ve 20. letech 3. století, načež nařídil stíhat všechny presbytery, biskupy a jáhny.³⁶ V zahraniční politice se císaři nedařilo, kolem roku 255 napadly houfy Gótů černomořské pobřeží a vyplenily bohatá bithýnská města Níkomédii, Níkaju a Prúsu, a protože Římané neměli k dispozici flotilu, která by je zastavila, pokračovaly v pirátských nájezdech. Gallii zaplavili Alamani a Frankové, do Sýrie vtrhli Peršané a začali ohrožovat Malou Asii. Válka s Novoperskou říší skončila i kvůli šířícímu se moru r. 260 katastrofou, Valerianus se marně pokusil osvobodit město Edessu, padl do zajetí a s ním tisíce římských vojáků, kteří byli deportováni do Persie. Peršané získali obrovskou kořist.³⁷ V této válce (r. 257) Římané přicházejí o významné pevnostní město Dúra Európos na Eufratu, které fungovalo jako nejvýchodnější výspa římské moci a na jehož dobytí r. 165 vynaložili mnoho sil. Pevnost byla pro svou exponovanost ponechána opuštěná, mimo zájmy obou stran i mimo obchodní stezky, které odtud byly odkloněny, což z ní činí ideální místo pro archeologický výzkum. Peršané pak zpusťovali Sýrii, Kilikii, Kappadokii a některá města v Lykaónii a Kommagéně. Perská propaganda si nenechala ujít příležitost k posilování vědomí o vlastní nadřazenosti, jak dokazuje trojjazyčný nápis od Persepole (v parthštině, střední perštině a řečtině), tzv. *Res gestae divi Saporis*, i skalní reliéfy znázorňující pokoření římského císaře u Šápúrových nohou.³⁸ Za Valeria-

36 Biskupové (doslova dohlížitelé – *episkopoi*) byli původně vybíráni z řad majetnějších občanů kvůli tomu, že měli dohlížet na pokladnu společenství. Mezi nejslavnější oběti Valerianova pronásledování patří římský jáhen Vavřinec a karthaginský biskup a spisovatel Cyprianus.

37 Křesťanský autor Lactantius (*De mortibus persecutorum* 5) to interpretoval jako Boží trest. Valerianova konzervovaná kůže byla po jeho smrti vystavena Římanům na potupu.

38 Nejlepším příkladem je reliéf II z Šápúrova nového hlavního města Bišápúr, který zobrazuje mrtvého císaře Gordiana pod kopyty Šápúrova koně, prosícího Philippa i pozdější Valerianovo zajetí (viz L. VAN-DEN BERGHE. *Reliefs rupestres de l'Iran ancien*. Bruxelles 1983. č. 60).

nova syna P. Licinia Egnatia **Galliena (253–268)** dochází vlivem spojení vnitřní nestability s „barbarskými“ nájezdy k nejhlubší krizi. Říši ničily i přírodní pohromy, mor a zemětřesení, a k nepřátelským nájezdům se přidalo drancování ze strany nedisciplinované armády. Gallienus je v pramenech kritizován za slabost, neschopnost a holdování neřestem, kvůli kterým ztratil území a jiná nechal pustošit „barbary“, což není docela pravda. Gallienus měl pověst filozofa, přátelil se se zakladatelem novoplatonismu Plótínem, a i přesto zastával tolerantní postoj ke křesťanství, ba dokonce vracel křesťanům zkonfiskovaný majetek. Tento postoj se vysvětluje snahou nekomplikovat si při tolika problémech s vnějšími nepřáteli situaci podněcováním vnitřních konfliktů, ale stejně jako v případě Philippa se uvažuje i o tom, že si možná oba císaři chtěli z křesťanů vytvořit loajální občanská společenství. Gallienus v době neúspěchů otce na východě bojoval s dobrými výsledky na Rýnu i Dunaji, porazil Alamany a roku **268** slavil významné vítězství nad Góty, čímž se mu podařilo „barbary“ víceméně zastavit. U řeky Nestu v Thrákii zničil jednu skupinu Gótů, kteří spojení s Heruly, Bastarny a dalšími v letech 267–8 pronikli od Dněstru na lodích přes Černé moře a vydali se tentokrát až na ostrovy Kypr, Rhodos a Krétu, na lidnaté maloasijské pobřeží (Efesos) i do vnitrozemí, a následně způsobili obrovské škody v pevninském Řecku (Athény, Soluň) a po celém Peloponnésu (Korinth, Argos, Sparta, Olympia). Císaři se vytykalo odtržení některých území, což však bylo dáno vojenskou nutností, navíc se to stalo s jeho souhlasem. R. **258** se oddělilo tzv. **Gallské císařství**, tj. Germány silně zpustošená Gallie, Germánie,³⁹ Británie a na čas Hispánie, pod vládou M. Cassiana Latinia **Postuma (258–268)**, dalšího vítězného vojevůdce, jenž porazil Franky a Alamany,⁴⁰ kteří se vydávali na výpady až do severní Itálie. Organizačně šlo o nápodobu římského císařství s vlastním senátem, konzuly i mincemi. Postumova vláda však nebyla stabilní ani nebyla naděje na její rozšíření na celou říši, on sám i jeho nástupce M. Piavonius **Victorinus (269–270)**⁴¹ byli zavražděni.

Významnou osobností Gallienovy vlády byl plnomocný správce v Palmýře, částečně nezávislém, bohatém městě v pouštní oáze v Sýrii, místní předák Septimius **Odaenathus**. Ten po Valerianově zajetí nejdřív jednal se Šápúrem, ale nakonec se postavil na stranu Galliena, jenž mu udělil hodnost *corrector Orientis*, a pomáhal mu boji proti Arabům i Peršanům. Palmýřští byli schopni Peršanům vzdorovat díky podobnému způsobu boje, spolehali se totiž také na jízdní lučištníky a těžkou obrněnou jízdu (katafrakty), jichž používali i k ochraně obchodních cest a karavan, které sami organizovali. Odoenathus Šápúrovi úspěšně konkuroval i v době velkých římských porážek v letech 260–267, kdy podnikal vpády na perské území a oblehl krále až v Ktésifontu. Po jeho zavraždění r. 267 se moci chopila manželka **Zénobia**, jež vládla za jejích syna **Vaballatha** a svou aktivitou dala podnět ke vzniku dalšího samostatného útvaru na území říše, jímž bylo **Palmýrské království (260–273)**, ovládající římskou Arábii, Egypt, pro Řím stále významný kvůli zásobování,

39 R. 259 Germáni prolomili rýnský limes a Řím přišel o území mezi horním Dunajem a horním Rýnem zvané *Decumates agri*.

40 Tituloval se *Restitutor Galliarum*.

41 Předtím vládl ještě krátce M. Aurelius **Marius (269)**, původně kovář.

Sýrii, Palestinu a Malou Asii. Zénobia razila mince, přivlastnila si titul Augusty a synovi propůjčila titul Augusta.

Gallienovu snahu o vytlačení Gótů z říše dokončil po jeho zavraždění důstojník dunajské armády M. Aurelius Valerius **Claudius II. (268–270)**, první z řady illyrských císařů, když r. **269 u Naissu** zničil další skupinu útočníků, za což získal přívlastek *Gothicus Maximus*. Gótové u Černého moře pak ještě nějaký čas provozovali pirátské nájezdy, ale zanedlouho se začali v oblasti usazovat a říše si téměř na půlstoletí oddechla. Claudius však již r. 270 zemřel na mor. Po něm vládl asi dva měsíce jeho bratr M. Aurelius Claudius **Quintillus (270)**, jenž skončil buď rukou svou, nebo cizí.

Z osudu nejvýznamnějších císařů vojenské anarchie je vidět, že jakékoliv pokusy o perspektivní dynastickou politiku selhávaly: zabit byl otec i syn Gordianové, spolu s otcem zemřel syn Maximinův (měl hodnost caesara), po smrti otce syn Philippův (hodnost augusta), starší syn Deciův zahynul spolu s otcem, mladší poté (oba hodnost augusta), oba Gallienovi synové, Saloninus a Valerianus II., zemřeli ještě před otcem (oba hodnost caesara, Saloninus krátce augustus). Jen v tomto posledním případě můžeme mluvit o skutečném dynastickém programu, podobném tomu Diocletianovu, který se snažil prosadit Valerianus, když ustanovil svého syna augustem a své vnuky nechal jmenovat caesary pro Gallii a Illyrii.

Nejvýraznější postavou na trůně v době vojenské anarchie byl bezpochyby vojevůdce L. Domitius **Aurelianus (270–275)**, jenž se pokusil o konsolidaci autokratickou, až krutou vládou, a s nímž éra vojenských císařů končí. Aurelianus připojil území oddělená za Galliena: **R. 272** porazil nadvakrát Zénobii i následné povstání Palmýranů, což mělo pro město katastrofální důsledky, neboť po odklonu obchodní cesty Palmýra zcela ztratila svůj dřívější význam. **R. 274** ukončil porážkou C. Pia Esvia **Tetrika (270–273)** existenci Galského císařství, oslavil triumf a přijal titul *Restitutor Orbis*, ačkoliv problémy na východě i v Germánii trvaly. Císař byl nucen vyklidit provincii Dákii, na Itálii útočili Alamani a Luthungové, což císaře přimělo budovat nové, větší hradby okolo Říma.

Po jeho smrti rukou spiklenců během příprav na tažení proti Persii nastala velmi zvláštní situace: nikdo z důstojníků si nenárokoval vládu, a proto byl zvolen po dlouhé době senátní císař M. Claudius **Tacitus (275–6)**, jenž však rozhodně neměl v úmyslu opětovně nastolit autoritu senátu (nezrušil ani protisenátní Gallienovy vojenské reformy). Jeho snaha odvodit původ od slavného historika i brzká násilná smrt při návratu z úspěšného válečného tažení, kdy zastavil asi poslední větší útok černomořských Gótů, jen potvrzují pokračující krizi. Nový císař M. Aurelius **Probus (276–282)**, uznaný armádou pouze na východě, začal vládu občanskou válkou s Tacitovým bratrem(?) M. Anniem **Florianem**, jenž padl rukou vlastních vojáků ještě před rozhodující bitvou. Probus dokončil Aurelianovy hradby a úspěšně vedl válečná tažení proti uzurpátorům, lupičům i pustošivým Alamanům a Frankům, které vytlačil z Gallie, nyní ještě ohroženější vlivem pádu Galského císařství. Bojoval proti zbytkům Gótů a proti Burgundům a Vandalům, jež vyhnal z Raetie, za což se mu dostalo titulů *Gothicus Maximus* a *Germanicus Maximus*. Zavražděn byl vojáky při přípravě tažení proti Persii, možná i vlivem *praefekta praetorio* Cara, jenž byl provolan císařem.

M. Aurelius **Carus** (282–3) opět přistoupil k dělení říše, spolu se syny M. Aureliem **Carinem** (283–5) a M. Aureliem Numeriem **Numerianem** (283–4). Pozoruhodný je jeho pokus proniknout hluboko do Persie, kde dobyl Ktésifón a přijal titul *Persicus Maximus*, i následný způsob smrti (podle Historie Augusty byl zabit bleskem).⁴² Carus i Carinus bojovali úspěšně také s Kvády.

Období nestability je příznačně zakončeno sérií vražd, kdy nejdřív v Bithýnii pravděpodobně zavraždí Numeriana jeho *praefectus praetorio* Arrius Aper, jenž je pak zabit dalším *praefektem praetorio*, C. Valeriem Dioclem, zvoleným důstojníky na Numerianovo místo. Diocles se ujal vlády **20. 11. 284 v Nikomédii** jako C. Aurelius Valerius **Diocletianus**. Následovala závěrečná bitva s Carinem v **červenci r. 285 u řeky Margu** (dn. Morava v Srb-sku), jež se nejevila jako vítězná, ale Diocletianovi přálo štěstí, Carina zavraždili jeho vojáci.

5. PROMĚNA SPOLEČNOSTI, KRIZE MĚSTSKÝCH ELIT

K přerodu společnosti docházelo pozvolna, spíše než proměnou bychom ale tento proces měli nazvat vyhocením sociální diferenciacce. Společenská struktura se s přechodem republiky v principát příliš nezměnila. Pro raný a vrcholný principát je charakteristická existence úzké elitní vrstvy senátorů, jezdců a dekurionů, jejíž ekonomickou základnu a zároveň společný zájem tvoří vlastnictví půdy a která představuje méně než 1% společnosti. Jeden z nejvýznamnějších historiků, který se zabýval římskými sociálními dějinami, Géza Alföldy, proto mluví o konzervativnosti římské společnosti a absenci skutečné střední vrstvy.⁴³ Prosperita místních městských i římských elit se odvíjela od zemědělské produkce a je pravdou, že bohatí dekurioni, nejvyšší městští úředníci a členové městských rad, měli v této době svými zájmy, majetkem i prestiží blíže k senátorům a jezdcům, čemuž později odpovídá udělení stejných právních privilegií celému stavu, ovšem na různých místech říše existovalo dosti takových, jejichž zámožnost byla pouze poměrná a kteří nikdy nemohli usilovat o dosažení jezdeckého censu a o další postup.

Nejvyšší státní úřady civilní i vojenské a soudnictví jsou stále v rukou senátorů pouze s tou změnou, že množství předáků v čele politických frakcí je vystřídáno jediným principem, jehož postavení ovšem stojí na stejných základech jako u zbytku elity (moc, prestiž, bohatství). Přece jen však se vznikem principátu přibývá nová společenská vrstva, a to výrazná skupina císařských otroků a propuštěnců (*familia Caesaris, liberti*), jejíž příslušníci často stojí jménem a mocí na úrovni nejvyšších vrstev, proto je nelze zařadit k nižším městským vrstvám, ale vzhledem k nedostatku prestiže ani k těm nejvyšším.

Výrazné rozdíly probíhají mnohdy výrazněji napříč jednotlivými stavy, a to nejen na základě rozdílů v majetku, rodu a úřední dráze, ale i podle vztahu úřední kariéry k císaři. Služba státu se začíná ztotožňovat se službou principovi, státní úřady (včetně toho nejvyššího, konzulátu) jsou udělovány jako odměna za zásluhy o císaře. Zásahy principa na jedné

⁴² Podle jiných zdrojů zemřel následkem nemoci nebo zranění.

⁴³ G. ALFÖLDY. Römische Sozialgeschichte. 2. vyd. Wiesbaden 1976. Str. 87 a 130.

straně umožňují rychlejší postup v kariéře, na straně druhé vytváří nepropustné hranice tam, kde byly předtím jen rozdíly: Augustus zvyšuje senátorský census ze 400 000 sestertiů na 1 000 000, senátorský stav se stává dědičným, syn senátora už není automaticky jezdcem. Caligula pak zakazuje jezdcům, kteří zastávali senátorský úřad, návrat k původnímu stavu. Tak dochází ke vzniku tří „stavů“ (*ordines*)⁴⁴ – *ordo senatorius*, *ordo equester*, *ordo decurionum*. Jezdecký stav získává vlastní *cursus honorum*, jehož vývoj je dokončen za Hadriana. Zasloužilými jezdci je však senátorský stav často doplňován, od Vespasiana pak tito *hominēs novi* tvoří většinu senátu. Protože na jezdecký census dosáhlo množství dekurionů z provincií, zvyšuje se i tímto způsobem podíl provinciálů v nejvyšších státních úřadech. Sociální nerovnost se projevovala už mezi elitou, obecným povědomím o rozdílné důstojnosti (*dignitas*) senátorského a jezdeckého stavu.

Dekurioni tvořili nejméně homogenní ze tří stavů. Stejně jako jezdecký ani dekurionský stav není dědičný, ale je závislý na majetkovém censu, který se lišil podle oblastí.⁴⁵ Sociální složení dekurionského stavu bylo různé v závislosti na provincii a městě. Tak mezi nimi figurovali přistěhovalci z Itálie i místní obyvatelstvo, obchodníci, podnikatelé, veteráni i bohatí propuštěnci. S dekuriátem se pojily značné náklady, neboť císařové počítali s tím, že dekurioni budou páteří říšského hospodářství a stát si rozvinutím samosprávy odlehčí. Dekurioni skutečně spolu s propuštěnci platili za principátu většinu výdajů měst. Od Hadriana se prohlubuje rozdíl mezi bohatšími (*primores viri*) a chudšími (*inferiores*), ovšem rodiny, které díky majetku a štědrosti pravidelně obsazovaly úřady a z nichž se doplňoval jezdecký stav, existovaly i předtím (známý je rod Valeriů v Pannonii). Za městský úřad se platila čestná částka (*summa honoraria*), která se mohla výrazně lišit mezi provinciemi i uvnitř nich. Platilo se i za čestné kněžské funkce, ale největší sumu pohltila nejrůznější *munera*, veřejně prospěšná činnost spojená s úřadem. V 1. století n. l. byly tyto výdaje ve prospěch obce dobrovolné, bohatí občané a propuštěnci financovali veřejné stavby a přispívali na život v obci mnohdy víc, než bylo třeba. Ještě na začátku 2. století vynakládali movití propuštěnci a dekurioni částky srovnatelné s římskými senátory a jezdci, avšak brzy se tyto výdaje ukázaly jako zátěž pro chudší členy stavu. Od Antoninovců museli být k veřejné činnosti nuceni a ze štědrosti (*munificentia*) se stalo břemeno. Septimius Severus na tuto politiku systematicky navázal a zavedl osobní odpovědnost dekurionů za vykonávání muner. O problémech s městskými funkcemi svědčí citace severovského právníka Callistrata v *Dig.* 50,2,12, který si stýská, že je nouze o ty, kteří jsou povinni veřejnými munery, a proto nemá být bráněno v přístupu k městskému úřadu a vstupu do dekurionského stavu ani obchodníkům, kteří prodávají nezbytné životní potřeby, ačkoliv jsou poplatní nízkému trestu bití, ani těm, kdo už tento trest podstoupili. Ale přece by se podle něj aspoň v obcích, kde je jich dostatek, měla dávat přednost těm „ctným“ (*virī honesti*).

44 Tak je definuje G. ALFÖLDY, protože tvoří uzavřené korporativní jednotky se specifickými majetkovými poměry, funkcemi a společenskou prestiží, jedinci jsou do nich oficiálně přijímáni, mají definována (soudní) práva a povinnosti.

45 Majetek se dědil, proto se i stav stal prakticky dědičným. Syn dekuriona býval do stavu přijímán v 25 nebo 30 letech poté, co zastával nějaký městský úřad, od 2. století už úřad nebyl podmínkou.

Od Severa byl vyvíjen větší tlak rovněž na jednotlivá sdružení a korporace, bez jejichž služeb se stát nemohl obejít, takže byl nucen jim za ně povolit i některé úlevy (*exemptiones*), zejména osvobození od městských muner. To se týkalo třeba spolku lodních dopravců (*navicularii*) a členů kolégií, která vykonávala manuální práce nezbytné pro veřejný život (*Dig.* 50,6,6,12), kam spadali například *fabri* a *centonarii* zajišťující i funkce městských hasičů. Privilegium se však týkalo jen těch, kteří činnost skutečně vykonávali a pro svou chudobu nestačili na munera (*tenuiores*).

Exempce od městských muner se týkaly i nájemců daní a císařských statků (*conductores*), jejichž vliv stoupl za Severových občanských válek, kdy mohli konfiskovat půdu domnělých i skutečných nepřátel císaře.⁴⁶ Nájemci císařských statků vyžadovali úlevy, protože byli nuceni vykonávat městská munera, aniž by ve městech bydleli. Hrozili císaři hromadným zběhnutím, což byl vůbec jeden z problémů, který se objevuje výrazně od 2. poloviny 2. a nabývá na intenzitě od počátku 3. století. Sílicí vojenský tlak způsoboval, že obyvatelstvo venkova zbíhalo ze svých statků, ať už se jednalo o kolóny nebo běžné rolníky či otroky. K problému těchto *fugitivi* se od Severovců hromadně přidávají vojenští dezertéři a společně pak dávají základ vrstvě zlodějů a banditů (*latrones*).⁴⁷ Zvýšenou kriminalitu pozorujeme přirozeně v oblastech nejvíce zasažených válečnými událostmi.

Od dob severovské dynastie se objevují tendence učinit z nejvýznamnějších kolégií nový rezort administrativy pod přísnou kontrolou římských správních orgánů. Za Aureliana došlo nejspíš jen k dočasné militarizaci kolégií za účelem výstavby hradeb. Tehdy probíhala registrace členů kolégií, která se podílela na stavbě, a těmto kolégiím byl přidělen titul *Aureliani*. Aurelianus nechal podle Historie Augusty (*Aurelian.* 47,2–3) zvýšit potravinový příděl ve Městě a zároveň pro tento účel zřídil nové kolégium říčních dopravců, na základě čehož někteří badatelé spekulují o permanentním uvedení korporací zapojených do stavebnictví, potravinářské produkce a transportu potravin pod státní kontrolu.⁴⁸

6. HOSPODÁŘSKÁ KRIZE

S Augustovou smrtí prakticky končí období velkých útočných válek, císařové se až na výjimky soustředí na obranu říše v hranicích, doporučených prvním principem, k připojování nových provincií dochází sporadicky. S ubývajícimi výboji slábne příliv zajatců, na což reaguje i ekonomika. Během principátu dochází k postupnému úbytku otroků a snižování využívání otrokové práce, třebaže na soukromých velkostatcích otrocká síla dlouho převažuje nad svobodnými nájemci (kolóny). V 1. století n. l. se kolóni uplatňují ve velké míře na císařských statcích, jež si pronajímají za naturálie, přičemž na velkostatcích v Africe a Egyptě už v té době

46 Budiž v této souvislosti poznamenáno, že za Severa se objevuje zvláštní úřad prokurátora pro správu konfiskátů po odsouzených osobách nebo poražených uzurpátorech (*procurator Augusti ad bona cogenda* v Africe v ILS 1421; prokurátor pro majetek popraveného *praefekta praetorio* Plautiana v ILS 1370), z nějž pak vychází nové administrativní oddělení pro císařské statky, *ratio privata*.

47 Už za Marka Aurelia a Commoda podněcují tyto skupiny obyvatel čas od času vzpoury, tak v Egyptě za Marka povstali tzv. *búkoloí*, v Horní Germánii musel vést Commodus *bellum desertorum*.

48 Jen potravinářská kolégia ROSTOVTZEFF, *op. cit.*, str. 409; všechna zmíněná kolégia: H. W. DEY. *The Aurelian Wall and the Refashioning of Imperial Rome, AD 271–855*. Cambridge 2011. Str. 103–4.

pracuje víc svobodných než otroků. Počty otroků se doplňují těžko, děti narozených ze soužití otroků (*contubernium*), zvaných *vernae*, je poměrně málo, neboť páni často udělují svobodu před dosažením věku pro manželství. Větší zdroj otroků proto představují odložené děti (*alumni*) a chudí občané, kteří do otroctví prodávají dobrovolně buď sebe, nebo své děti. V tom se zrcadlí tehdejší neutěšená situace mas venkovského obyvatelstva žijícího v provinciích bez římského občanství, které, bez privilegií i prostředků, často živořilo v horších podmínkách než otroci. Pro provinciály představovalo otroctví, které v té době skýtaló reálnou naději na propuštění, snazší cestu k dosažení nějakého stupně občanství než například 25 let trvající služba v pomocném vojsku (*auxilia*). Po propuštění také bývalý otrok požíval výhodné ochrany ze strany patrona, bývalého pána. S otroky se zacházelo adekvátně ke skutečnosti, že už nebyli obnovitelným zdrojem, v lidštějším přístupu k nim se projevíly i filozofické myšlenky. Od počátku principátu roste množství zákonů na ochranu otroků proti zvlí pánů: podle *lex Petronia* z roku 19 př. n. l. směl být otrok pánem poslán do arény k boji se šelmami (*ad bestias*) jen se souhlasem soudce, císař Claudius prohlásil zabití nemocného nebo starého otroka za vraždu a vysloužilým otrokům odloženým pánem přiznal právo na státní péči a svobodu, Domitianus zakázal kastraci svobodných i otroků, Hadrianus zakázal i zabití a věznění provinilých otroků jejich pány.⁴⁹

S rozvojem kolonátu byl stále větší počet dostupných sil poután k velkostatkům, což spolu s nedostatkem otroků znamenalo ohrožení pro drobné a střední hospodáře z méně zámožných městských vrstev, podobně jako na mnoha místech říše nájezdy a plenění cizích kmenů, z jejichž následků se dokázali vzpamatovat mnohem lépe velkostatkáři, již také často vlastnili více půdy v různých částech říše. To vše spolu s rostoucí zátěží povinností vůči městům a státu přispívalo k výraznému oslabení hospodářského potenciálu městského stavu i ekonomiky říše.

Od konce 2. století přispívá k neutěšené hospodářské situaci říše rychle postupující **monetární krize**. Zatímco ve 2. století se udržují relativně stabilní ceny, ve 3. století rostou i u základních potřeb. Už za Caracally dochází ke stažení zlatých mincí a devalvaci stříbrných, místo stříbrného denariu je r. 215 zaveden *antoninianus*, vyrobený ze slitiny stříbra a mědi, jež ke konci 3. století naprosto převážila. Jeho hodnota měla odpovídat dvěma denárům, ačkoliv vážil pouze 1,5 krát více než *denarius*. Velikost mincí se postupně zmenšovala, v poslední čtvrtině 3. století je tvořilo už jen měděné jádro s tenkou vrstvičkou stříbrného povlaku o váze kolem 2,5 g. Kupní síla císařských mincí se oslabovala, mince ztrácely nominální hodnotu, nikdo nebyl ochotný za ně prodávat zboží a staré, hodnotné mince se thesaurovaly, lidé si je buď schovávali, nebo je tavili na kov. Nepomohly ani reformy Claudia II. a Aureliana, jenž stanovil v roce 274 jako váhu *antoniniani*⁵⁰ 3,75–4,21 g, ale převaha mědi zůstala zachována. Postupně tak končí peníze v užším smyslu, kde obchodní hodnota odpovídá množství a čistotě kovu, a nastupují fiduciární prostředky s minimální skutečnou hodnotou, které jsou přijímány jen díky autoritě státu.

49 Srov. W. W. BUCKLAND. The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian. Cambridge 1908.

50 Minci se proto někdy říká *aurelianus*. Tentýž císař krvavě potlačil povstání mincovníků (*monetarii*: Eutrop. 9,14,60; *Hist. Aug. Aurelian.* 38,2; *monetae opifices*: Aur. Vict. *Caes.* 35,6).

7. PRÁVNÍ KRIZE A ÚPADEK OBČANSTVÍ

Za dovršení vývoje římského práva, dobu vrcholně klasickou, je považováno severovské období. Za Severovců působili nejvýznamnější právníci, z jejichž děl čerpali sestavovatelé dvou základních pozdně antických právních kodifikací, Kodexu Theodosiova a Iustinianova (5., resp. 6. st.), a kteří platili za základní právní autority: Aemilius Papinianus za Caracally,⁵¹ Domitius Ulpianus a Iulius Paulus za Alexandra Severa, kteří se svými doporučeními významně podíleli na rozhodování císařského konsilia i vlivných žen v císařově okolí. Všichni tři zastávali v různých dobách nejvyšší jezdecký úřad *praefekta praetorio*. Na jejich příkladu se tak dá dobře dokumentovat posun tohoto úřadu ze sféry vojenské k civilní. Nejvýznamnějšími pravomocemi, kterými za Severovců *praefectus* disponuje, jsou moci soudní, přičemž neztrácí ani původní vojenskou pravomoc. Prefekt je členem císařské rady⁵² a po usídlení vojska v Itálii se stává nejvyšším vojenským velitelem Itálie. Přeměna je dovršena až za Constantina Velikého, který praetoriánskou gardu rozpustil.

Konec klasického období římského práva bývá někdy kladen na začátek vlády císaře Diocletiana,⁵³ častěji však už k roku smrti císaře Alexandra Severa (235), jíž počíná období vojenských císařů. Tím však vzniká jakési právní mezidobí, hodnocené dnes vesměs jako doba konsolidace a příprav k době dominátu spíše než jako úpadek.⁵⁴

Obecnými trendy legislativy a soudní praxe pozdního principátu jsou zvyšující se přísnost, až ukrutnost, a rozvíjení sociální nerovnosti.⁵⁵ Teprve za dominátu se těžší tresty začínají rozšiřovat do všech vrstev společnosti v souvislosti se změněným postavením občanů, poddaných vůči panovníkovi. Již za vrcholného principátu ve 2. století ovšem začíná platit, že v oblasti soudních privilegií nerozhoduje občanský ani římský či italský původ.

Za vlády Hadriana, resp. Marka Aurelia, začíná dichotomii občan-cizinec, občan-otrok pomalu nahrazovat diferenciaci mezi občany privilegovanými, *honestiores*, a občany bez privilegií, *humiliores*.⁵⁶ To, co bylo dříve právem každého občana, se stává výsadou úzké skupiny vznešených (tzv. *illustres*), tedy senátorů a jezdců, dále členů městské elity, vojáků,⁵⁷

51 Zavražděn, protože nehodlal císaři schválit vraždu bratra.

52 Císařská rada, za principátu zvaná *consilium* nebo *consistorium*, se stává pravidelnou institucí od vlády M. Aurelia, kdy se objevují první doklady existence placené úřední pozice s názvem *consiliarius*. Viz k tomu: W. ECK. The Emperor and His Advisers. *Cambridge Ancient History XI*, 2nd Edition. Str. 195–213.

53 Tak už F. SCHULZ. *History of Roman Legal Science*. Oxford 1946.

54 Pro následující období se můžeme v anglosaské literatuře setkat jak s termínem „postclassical“, tak „epiclassical law“, kterým se někteří autoři snažili relativizovat tradiční názor o „vulgarizaci“ pozdně římského práva. Srov. k tomu J. HARRIE. Roman Law and Legal Culture. *The Oxford Handbook of Late Antiquity* (Ed. S. F. Johnson). Oxford 2012. Str. 789–814.

55 Viz D. LIEB. Unverhohlene Brutalität in den Gesetzen des ersten christlichen Kaiser. *Römisches Recht in der europäischen Tradition* (Ed. O. Behrends, M. Diesselhorst, W. E. Voss). Ebelsbach 1985. Str. 89–116.

56 Poprvé se termín objevuje v definici těžké urážky od právníka Gaia (2. st.; *Gaius inst.* 3,225): *Atrox autem iniuria aestimatur vel ex facto... vel ex persona, velut si magistratus iniuriam passus fuerit, vel senatoribus ab humili persona facta sit iniuria* („Těžká urážka se posuzuje buď podle činu... nebo podle osoby, jako když utrpěl urážku úředník anebo se urážkou na senátorech provinila osoba nízkého původu“).

57 *Dig.* 49,16,3,1.

veteránů a vykonavatelů svobodných povolání (lékaři, architekti aj.). Udělení občanství všem svobodným obyvatelům říše císařem Caracallou roku 212 tak přineslo výhody jen omezené skupině říšské populace. *Humiliores* mohli být mučeni a odsuzováni k různým tělesným trestům vyhrazeným dříve pro otroky a cizince, jako bylo bití, odsouzení do dolů (*ad metalla*), k předhození šelmám (*ad bestias*), upálení nebo ukřižování, které bylo ve 3. století považováno za nejtěžší trest.

Fyzické násilí bylo v římské společnosti považováno za dehonestující, proto měl občan již od nejstarších republikánských dob právo se proti takovému trestu odvolat (*provocare*). Toto právo se však vztahovalo pouze na tresty vyplývající z koerční pravomoci úředníků (*ius coercitionis*), která byla součástí *imperia* vyšších magistrátů, od soudních porot (*quaestiones*) odvolání nebylo. Z republikánské doby známe celou řadu provokačních zákonů, z nichž nejstarší, nejspíš mytická *lex Valeria* měla pocházet ze samého úsvitu republiky, z roku 509 př. n. l.⁵⁸ Odvolací právo platilo i za principátu, republikánská provokace k lidovému sněmu však ustoupila apelaci (*appellatio*) k císaři. Apelační právo platilo v civilních i trestních procesech, císař je vykonával osobně nejen v Římě, ale kdekoliv se právě nacházel. Bylo jej možné uplatnit stejně jako úřednickou intercesi za republiky předtím, než byl vynesena rozsudek.⁵⁹ Provinciálové mohli narazit na překážku v podobě správce, neboť bylo zvykem podat písemnou žádost o odvolání nejdříve jemu. Do Marka Aurelia bylo možné v případě zaujatosti správce doručit písemnou nebo ústní žádost přímo císaři. Marcus však v souvislosti s nutností omezit množství případů nařídil poslat odvolání od místního soudu k císaři nejdříve ke správci provincie a stejně tak v případě odvolání od soudců (*iudices*) jmenovaných správcem.⁶⁰

Za protivící se tradicím považovali Římané analogicky i mučení svobodných. Předpokládá se proto, že nejméně od Augusta do Hadriana mohli být legálně mučeni pouze odsouzení. Za Antonina Pia je toto postavení, zvané *servitus poenae*, degradace do otrockého statutu, tedy ztráta občanských práv i svobody, oficiálně definováno a vyhrazeno pouze nižším vrstvám.⁶¹ Otrokem z trestu se stával každý, kdo byl odsouzen k těžkým trestům včetně trestu smrti (do arény, do dolů apod.), jeho mučení tedy mělo napomoci odhalit případné spoluviníky, proto byli i odsouzení na smrt uchovávaní po rozsudku naživu. Vyšší vrstvy nemohly být od této chvíle potrestány horším trestem než nějakou formou vyhnanství.

Později bylo umožněno používat u soudu mučení pro dokazování viny mučeného, což bylo původně dovoleno pouze u otroků.⁶² Pro zahájení útrpného výslechu už stačilo pouhé silné podezření namísto odsouzení. Mučení mohli být navíc svědci, ukázali-li se jako potenciální

58 Následovala *lex Valeria Horatia* z roku 449 př. n. l., první historická *lex Valeria* z roku 300/299 př. n. l. a *leges Porciae* z let 199–184 př. n. l., které stanovily sankce proti úředníkům, kteří by provokační zákony neposlouchali, a rozšířily právo provokace na občany mimo Řím v Itálii, v provinciích a snad i ve vojsku (procesy ale stále probíhaly v Římě).

59 Ale ani později to nebylo vyloučeno. Od senátního soudu bylo dovoleno odvolání k císaři jen do Hadriana (*Dig.* 49,2,1,2).

60 *Dig.* 49,1,21pr.-1.

61 *Dig.* 49,14,12; 29,2,25,3; 48,19,29.

62 ps.Paul. *sent.* 5,14,1 a *Cod. Iust.* 9,14,3 (Caracalla r. 216).

spoluviníci.⁶³ Nebezpečí však stále hrozilo i žalobci tak, jak tomu bylo v předchozích dobách, tentokrát mohl být napaden i za to, že žaluje člověka svobodného, jako by to byl otrok.⁶⁴

Tělesných trestů pro chudší občany obecně přibývá. Ne vždy se jednalo o nové tresty, v některých případech docházelo pouze k znovuzavedení krutých trestů dávných dob. Podle Gaiova (2. st. n. l.) komentáře už v Zákonu dvanácti desek stálo, že kdo zapálil dům nebo zásobu obilí, měl být spoután, zbičován a upálen:⁶⁵ analogicky na zač. 3. st. píše Callistratus, že člověk, jenž pro osobní nepřítelství nebo kvůli touze po cizím majetku založí uvnitř města požár, má být potrestán na hrdle, což často znamená upálení zaživa. Úmyslní žháři nízkého původu bývali také předhazováni šelmám,⁶⁶ urození pouze posílání do vyhnanství. Právnický Ulpianus⁶⁷ nesouhlasí s ukrutnými tresty, ale pouze v případě, že nejsou úměrné činu, okolnostem, věku a pohlaví pachatele. Kritizuje praxi, že chrámoví zloději jsou obecně házeni šelmám, zaživa upalováni a věšeni na kříže (*et scio multos et ad bestias damnasse sacrilegos, nonnullos etiam vivos exussisse, alios vero in furca suspendisse*). Doporučuje proto, aby byli do arén posíláni jen ti, kteří se vlastnoručně vloupali v noci a ukradli velké množství votivních darů; ti, kdo ve dne ukradli jen málo, mají být posláni do dolů (*poena metalli*) – pro *honestiores* ovšem platí těžší vyhnanství (*deportatio*). Nespravedlivé se naopak Ulpianovi nezdá, že zloději dobytka jsou v Římě předhazováni šelmám, protože jde o správnou odplatu pro ty, kdo útočí ozbrojeně.⁶⁸ Lupiči (*latrones*) měli být rovněž trestáni úměrně provinění, tedy ukřižováním na místě činu pro výstrahu a v odplatu, ač občas bývali podle Callistrata odsuzováni do arény.⁶⁹ Do arény bývali vrháni i vrazi, traviči a zaklínači z řad *humiliores*,⁷⁰ jen urození měli být deportováni na ostrov, jak říká právník Aelius Marcianus (zač. 3. st.).⁷¹ Nejhorší trest (*summum supplicium*) byl uchystán i pro hanobitele hrobů nízkého původu, kteří by vytahovali těla nebo kosti.⁷²

Charakteru severovské vlády zcela odpovídají těžké tresty pro vojáky, kteří zradí vlast nebo dezertují (*proditores, transfugae*). Jejich provinění je vzhledem k jejich postavení zbaňuje občanských práv a činí z nich nepřítel, takže mohou být i mučeni.⁷³ Zatímco ještě za

63 *Dig.* 48,18,18,3 = ps.Paul. *sent.* 5,14,5.

64 *Dig.* 48,5,28,5. Snad už od Antonina Pia nebo Marka Aurelia, s jistotou od Septimia Severa hrozilo křivému žalobci místo postihu za křivou žalobu (*crimen calumniae*) odsouzení ke stejnému trestu, k němuž by byla odsouzena jeho oběť. Trest za křivou žalobu čekal od této chvíle nejen neúspěšného žalobce, ale i liknavého úředníka, který osvobodil žalovaného nebo neoprávněně zrušil soudní řízení. Od Constantia II. se tresty týkaly i nižších úředníků, pokud nedosáhli odsouzení obviněného, neboť měli povinnost zločiny hlásit (viz S. GIGLIO. Il problema dell'iniziativa nella „cognitio“ criminale. Torino 2009. Str. 186–7).

65 *Dig.* 47,9,9.

66 Ulpianus v *Coll.* 12,5,1.

67 *Dig.* 48,13,7.

68 *Coll.* 11,8,4.

69 *Dig.* 48,19,28,15.

70 *Dig.* 48,8,3,5.

71 Citované Marcianovo dílo *Institutiones* se však někdy považuje za pozdější kompilaci.

72 *Dig.* 47,12,11. Výši trestu se nelze divit, lidské ostatky se používaly k nebezpečným magickým praktikám, v té době hojně rozšířeným.

73 *Dig.* 49,16,7: *nam pro hoste, non pro milite habentur.*

M. Aurelia mají být prostě stiženi hrdelním trestem (*capite puniuntur*),⁷⁴ za Severovců bývají spolu s jinými zemskými škůdci (*hostes*) upalováni,⁷⁵ případně věšeni na kříže⁷⁶ a o něco málo později⁷⁷ mučeni, házení šelmám a křižováni bez ohledu na to, že vojáci jsou jinak z takových trestů vyňati.

K projevům sociálního znerovnoprávnění patří tendence omezit apelační právo občanů z řad nižších vrstev kvůli zvyšujícímu se počtu občanů a nárůstu množství odvolání. Už před Neronovou vládou bylo nutno složit finanční sumu, za Traiana a Hadriana pak byly vyčleněny kategorie zločinnů i občanů, na něž se apelační právo nevztahovalo. Tento proces souvisí se snahou posílit veřejnou disciplínu, čemuž mělo zejména napomáhat pronásledování zločinnů *ex officio*, tj. z iniciativy správního úředníka (v provinciích), který byl u Římanů zároveň soudcem.⁷⁸ Tak se apelační právo nevztahovalo například na zločiny vraždy, loupeže, travičství, únosu nebo veřejného násilí,⁷⁹ ani na herce (*qui artem ludicram faciunt*; protože na představeních docházelo často k nepokojům), osoby už jednou odsouzené (*iudicati*; kvůli recidivitě), osoby, které se protivily úřední vůli nedostavením se k soudu (*contumaces* – tito mohli být odsouzeni v nepřítomnosti).⁸⁰ Zbavení apelačního práva ale neznamenalo okamžité vykonání trestu, úředník musel nejdřív napsat císaři – v době čekání na císařské rozhodnutí zůstával právní status obžalovaného vždy neporušený. Nejdřív jednat, a potom psát císaři bylo možné pouze v případech, že se jednalo o záležitost ohrožující veřejnou bezpečnost.⁸¹ Později byli apelačního práva zbaveni i ti, kteří doznali vinu (*confessi*), aniž by byli odsouzeni (*damnati*), ačkoliv císařská nařízení dlouho trvala na tom, že obě kategorie nesmí být ztotožněny.⁸²

Zároveň s normami, které snižují právní ochranu níže postavených, se objevují také, které přiznávají privilegia dekurionům a dalším příslušníkům elity. Za první případ rozlišování *honestiores* a *humiliores* se považuje Hadrianovo nařízení,⁸³ že dekurioni nemají být

74 Dig. 49,16,7 – autorem fragmentu je Markův a Commodův *praefectus praetorio* P. Taruttienus Paternus.

75 Ulpianus v Dig. 48,19,8,2. Za Diocletiana byli upalováni i manichejci (spolu se svými spisy) jako potenciální kolaboranti s Novoperskou říší (*Coll.* 15,3,6).

76 Paulus v Dig. 48,19,38,1.

77 Modestinus v Dig. 49,16,3,10.

78 Ulpianus v Dig. 1,18,13pr.: *Congruit bono et gravi praesidi curare, ut pacata atque quieta provincia sit quam regit, quod non difficile obtinebit, si sollicite agat, ut malis hominibus provincia careat eosque conquirit: nam et sacrilegos latrones plagarios fures conquirere debet et prout quisque deliquerit, in eum animadvertere, receptoresque eorum coercere, sine quibus latro diutius latere non potest.* („Patří se, aby dobrý a vážený správce pečoval o pokoj a klid provincie, kterou spravuje, čehož dosáhne snadno, bude-li svědomitě usilovat, aby byla provincie prosta špatných lidí, a bude-li po nich pátrat: neboť musí vyhledávat svatokrádežníky, lupiče, únosce a zloděje a zakročit proti každému podle míry jeho provinění. Rovněž musí zadržet ty, kdo jim poskytují útulek, vždyť bez nich se lupič nemůže dlouho skrývat.“)

79 Viz J. PÖLÖNEN. Plebeians and Repression of Crime in the Roman Empire, *Revue internationale des droits de l'antiquité* 51, 2004, str. 238nn.

80 Ne však k těžším trestům (Dig. 48,19,5pr.).

81 Dig. 28,3,6,7–9; ps. Paul. *sent.* 5,26,2; Dig. 49,1,16.

82 Dig. 48,18,1,17 a Dig. 48,18,16,1, proti tomu ps. Paul. *sent.* 5,26,2.

83 Dig. 48,19,15.

trestání smrtí,⁸⁴ ale už v dobách republiky byla možnost vyhnout se trestu smrti odchodem do vyhnanství mnohem výhodnější pro aristokraty, kteří se mohli uchýlit na své statky.⁸⁵

Jen pro občany nízkého původu (*tenuiores homines*), bez ohledu na svobodný původ (*dumtaxat qui liberi sunt*) je určeno bití holemi (*fustibus caedi*), *honestiores* nesmí být bití ani bičováni (*verberare*). Bití je chápáno jako známka nízkého postavení,⁸⁶ exempce proto signalizuje vyšší důstojnost (*honoris reverentia*).⁸⁷ Mezi tyto *honestiores* patří dekurioni, kteří tak mohou být nanejvýš posláni do exilu, a to i za nejtěžší zločiny,⁸⁸ s jejich postavením se nesrovnává, aby byli odsouzeni například do dolů,⁸⁹ a tím pádem vůbec degradováni k *servitus poenae*. V reskriptu Antonina Pia se výslovně píše, že dekurion nesmí být vyšetřován na mučidlech.⁹⁰ Z útrpného práva jsou vyňati také úředníci, kteří dosáhli dva nejvyšší jezdecké tituly *vir eminentissimus* (náležel *praefektu praetorio*) a *vir perfectissimus* (např. *praefectus classis Misenen-sis, Ravennatis; praefectus annonae, vigilum*) a jejich potomci až do pravnuků.⁹¹

Na začátku 3. století stanovila císařská *mandata*, že konzultace s císařem je nutná i tehdy, když má být dekurion odsouzen k pouhé relegaci (mírnější forma vyhnanství), správce provincie musí v tomto případě přiložit ke zprávě svůj rozsudek. V případě trestu za kapitální zločin má být dekurion držen ve vazbě až do doručení rozsudku císaře⁹² (*relegatio* mezi kapitální tresty nepatřila, protože nezbavovala občanství).⁹³ Po návratu z vyhnanství musel dekurion požádat císaře, aby se mohl vrátit ke své činnosti v městské radě.⁹⁴ Odsoudit k těžšímu vyhnanství se ztrátou občanských práv a majetku (*deportatio*) ve stejné době bylo všeobecně povoleno jen po konzultaci s císařem, bez ní to mohl provést pouze *praefectus Urbi*, nikoliv správci provincií.⁹⁵

Krutost (*crudelitas, saevitia*), které byli občané s postupem doby stále více vystaveni, dala podnět k touze po umírněnosti (*clementia*), jež našla své vyjádření ve výtvarných památkách vrcholného a pozdního principátu a v souvislosti s množícími se „barbarskými“ nájezdy také v císařské propagandě 3. století, oslavující *clementiam temporum*, mírnost doby, v protikladu k válečnému běsnění: *clementia* se stává univerzální kvalitou, seslanou bohy, zaručuje řád světa i kosmu.⁹⁶ Soudobí autoři volají po návratu hodnot, jako je *securitas, pax, abundantia, iustitia*.

84 Kromě vrahů rodičů.

85 Srov. Cic. *Caecin.* 100: *exilium enim non supplicium est, sed perflugium portusque supplicii.*

86 Srov. *servilibus verberibus coercere* v *Dig.* 49,14,12.

87 *Dig.* 48,19,28,2 (právník Callistratus).

88 *Dig.* 48,22,6,2: *decuriones civitatum propter capitalia crimina deportandos vel relegandos divi fratres [M. Aurelius, L. Verus] rescripserunt.*

89 *in metallum dari* (*Dig.* 48,19,28,5)

90 *Dig.* 50,2,14.

91 *Cod. Iust.* 9,41,11pr.-9,41,11,1 (v zákoně se mluví i o plebejských trestech).

92 *Dig.* 48,19,27,1–2.

93 *Dig.* 48,1,2.

94 *Dig.* 50,2,13pr.

95 *Dig.* 48,22,6,1–2.

96 K tomu M. B. DOWLING. *Clemency and Cruelty in the Roman World.* The University of Michigan 2009.

K císařům, kteří jsou v tomto směru nejvíce idealizováni, patří M. Aurelius Probus. Historia Augusta jej líčí jako osobnost, k níž se občané upínali ve svém zoufalství, a to nejen kvůli onomu sympatickému jménu (*probus* = řádný). Jaké naděje tedy choval Říman druhé poloviny 3. století, nám nejlépe osvětlí následující ukázka z Probova životopisu:

„Brzy nebudeme potřebovat vojsko, řekl. Co je to jiného, než že žádný Říman už nebude vojákem, že náš stát bude v bezpečí vládnout všude a všechno mu bude patřit, že svět nebude zbrojit a dodávat vojsku obilí, dobytek se bude chovat pro orbu, koně se budou rodit pro mír, že nebudou války a zajatci a všude zavládne mír, všude budou platit římské zákony a všude budou naši soudci. ... Jak by byli všichni šťastni, kdyby za jeho vlády nebylo vojska? Žádná provincie by nedodávala obilí, z císařské pokladny by se nevyplácel zold, římský stát by byl stále bohatý, císař by nemusel nic platit a majitelé pozemků by neodváděli daně. Probus sliboval opravdu zlatý věk...vojáci, kteří nyní vyvolávají občanské války a sužují stát, by orali pole, zabývali se vědou, učili se řemeslům nebo byli námořníky.“⁹⁷

8. SHRNUÍ

Rozkvět říše končí společně s posledními adoptivními císaři ve druhé polovině 2. století, kdy se začínají projevovat první symptomy krize. Říše se ocitá pod stoupajícím náporom cizích etnik, k jejichž odražení je zapotřebí silné a disciplinované armády, a zároveň i schopného velení. První kroky směrem k nahrazení tradičního typu všestranného senátorského úředníka profesionálním vojákem podnikl Septimius Severus a proces završil Gallienus. Také díky tomu dochází k dalšímu přílivu provinciálů do říšské správy. Vliv armády stoupá koncem severovské dynastie do takové míry, že ostatní mocenské činitele nakonec zcela zastíní. Zvůle armádních klik se projevuje jako zhoubná a přispívá k tomu, že se institut vlády ocitá v krizi ani ne tak pro často nízký původ císařů, jako pro nemožnost soustředit se na vnitřní problémy říše pro nekonečné války a uzurpace. Se zvyšujícími se nároky na obranu říše proti nepřátelům sílí tlak na hlavní oporu říšské ekonomiky, města a městské elity. Stát vyžaduje povinné dodávky i práci a přitom hospodářský potenciál zemědělských výrobců i vlivem nepřátelských nájezdů klesá. Stát se snaží vyrovnat s kriminalitou, zvyšující se vlivem neutěšených životních podmínek venkovského obyvatelstva i nedisciplinovanosti v armádě, pomocí utužení občanské kázně, proto jsou správci provincií pověřováni úkolem zaručit pořádek pronásledováním nebezpečných zločinců z úřední moci. V době, kdy ubývá otroků a rozvíjí se závislá práce svobodných, dochází v právní oblasti k výraznému přiblížení chudších vrstev občanů neobčanům – otrokům a cizincům. Nízké vrstvy společnosti (*humiliores*) už nejsou chráněny před nejrůznějšími druhy ponižujících a krutých trestů. O zisku právních privilegií napříště rozhoduje příslušnost k horní vrstvě společnosti (*honestiores*), nikoliv občanství, jehož hodnota na úkor sociálního statutu klesala ještě dříve, než došlo k jeho udělení všem obyvatelům říše.

⁹⁷ *Hist. Aug. Prob.* 20,5–6 a 23,2–3. Překlad převzat z *Portréty světovládů II*, přel. J. Burian a B. Moučková, Praha 1982, str. 204 a 205.